

THE DIOCESE OF THE ARMENIAN CHURCH OF
AUSTRALIA AND NEW ZEALAND

HAMAZKAI NE ARMENIAN EDUCATIONAL & CULTURAL
SOCIETY OF AUSTRALIA

COMMEMORATION BOOKLET TO MARK
THE 350TH ANNIVERSARY OF THE PUBLICATION
OF THE FIRST ARMENIAN BIBLE

ՄԵԼՈՒՆԸ
ՀՆՈՅ ԵՒ ԿՈՐՈՅ ԿՏԵԱԸ
ՐԵՐԵՅ ԵՒԵ ՊԵՐՈՒՆԵԿՈՂ : ԸՆԲԸ
ԿԵՐԳՈՒԹԵՐՄԻ ԵՆԵՆԵՐՅԵ
ԱԿ՝ ՍԵՐՈՅ ԵՒ ՃՇՍԵՐՏԵՈՒ
ՐԵՅ ԹԵՐԻՍԵՆԵՇԵՅ

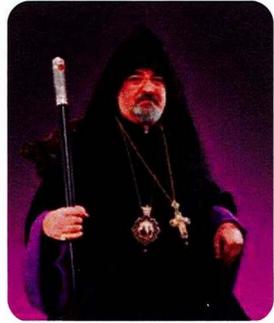
Իսկ զինի հրամանաւ զԷհպիառին Տէրառն : Գալօքայ
Հայոց Սահմու զիկոսի գիտակարգէ ալ և ամասն ալ ըստ ի խղճմանս
ցւոյն . նա և զհամաշխարհի հանուց գրոց ի ճշայնից ընդ
իրեսարս առ ընթերցարդեաց ամենցուն . նա ապա
ուսնին բարի Տէր սպասարի . Սկսանի
կրճակեցալ .

ՅԵՐՍՍԻՐԻՐՍ

Կեր Տպարանու մ սրբոյն Երևանի . և սրբոյն Սարգսի զբոս
Վարի . Ի Թիւուում փրկչին . 1666, Իսկ Հայոց .
Ի ԽճԻ . նամենունն մարտի միտասանի .

NSW Parliament House, 3rd May 2017

ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՍՐԲԱՋԱՆ ՀՕՐ ԽՕՍՔԸ

Հայ Առաքելական Եկեղեցույ Աստրալիոյ եւ Նոր Զելանտայի Առաջնորդարանը եւ Աստալիոյ «Համագային»ը ոգեկոչելու համար մեր տպագրութեան երախտատրները եւ Հայերէն Աստուածաշունչի տպագրութեան 350-ամեակը, ի մի եկան տալու յարգանքի տուրքը մեր նուիրեալ մշակներուն, հեռաւոր Աստրալայ այս ափերուն:

Հայ գիրի եւ լուսաւորութեան այս ռահվիրաները չունէին իրենց անկախ, ինքնիշխան երկիրը, որ նեցուկհանդիսանար իրենց չունէին նիւթական ապահով միջոցներ եւ տակաւին Հայ տպագրութեան մետաղեայ տառեր ստեղծելը, որուն եւրոպացի մասնագէտները

ծանօթ չէին, ինչքան տառապագին աշխատանք, ժամանակ եւ նիւթական պիտի պահանջէին այս անխոջ մշակներէն:

Ասոնց վրայ պետք է անելցնել Հռոմի Կաթոլիկ եկեղեցույ յարուցած արգելքները, որոնք պատճառ կ'ըլլային տպարաններու վայրէ վայր փոխադրութեան, դատական հետապնդման մատնուելու եւ յաճախ՝ մինչեւ սնանկութեան հասնելու իրավիճակին:

Ասոնք իրենց սուղ միջոցներով, պատռով կատարեցին իրենց վրայ դրուած ծանր բայց նուիրական առաջադրանքը, լուսաւորելով Հայոց Աշխարհը եւ դուրս բերին մեզ խաւարի կապանքներէն: Ասոնք շարունակողները եղան Սուրբ Մահակի եւ Սուրբ Մեսրոպի սկսած կենսանորոգ աշխատանքին:

Այսօր ազատութեան եւ լայնախոհութեան այս շրջանին երբ գիրը գրականութիւնը մեր համակարգիչներով եւ ինթերնէթային կապերով մատչելի է բոլորիս, ինչքանով կ'օգտուինք այդ անծայրածիր հնարաւորութենէն Հայ լեզուն Հայ գրականութիւնը դարձնելով մեր առօրեայի եւ կեանքի անբաժան մասը:

Հայ մշակոյթը իր բոլոր երանգներով անբաժան մասը կը կազմէ համշխարհային մշակոյթի ժառանգութեան, անոր մոռացումը կորուստը պիտի ըլլայ ողջ մարդկութեան:

Խոնկ եւ աղօթք մեր տպագրութեան գործիչներու պայծառ յիշատակին

Աղօթարար

Հայկազուն Եպս. Նաճարեան
Առաջնորդ

The Primate's Message

The Diocese of the Armenian Church of Australia and New Zealand and the Hamazkaine Educational and Cultural Society of Australia have joined their efforts to revive the memory of the forerunners of the Armenian publishers and to celebrate the 350th Anniversary of the publication of the Holy Bible in Armenian.

These new stewards of Armenian letters and enlightenment did not have an independent country to back their endeavour neither the financial support of a wealthy organization. The European masters were not skilled in Armenian which made the creation of Armenian printing typeface even more difficult, time consuming and more expensive. On top of it all, the Catholic authorities in Rome created so many difficulties for the Armenian printers that they had to move their printing houses from one city to another, face court summons and be subjected to bankruptcy.

These heroes of letters, with their dire means accomplished their herculian task with honour and illuminated Armenians bringing them out from the fetters of darkness. Thus, they continued the works of St. Sahag and St. Mesrob who in the early fifth century created the Armenian alphabet, translated the Bible into Armenian and put the foundation of Armenian Literature for the "Golden Age" which followed.

Today, when most of the world enjoys freedom and tolerance, when literature and books are reachable to most of us through computers and internet, how far do we benefit from this unlimited opportunity, how far do we make the Armenian language and culture an indivisible part of our everyday life?

The Armenian culture with all its nuances is part and parcel of the world literature and inheritance, its neglect or demise will be a loss for all of humanity.

Prayers and incense to the luminous memory of the first Armenian publishers.

Prayerfully

Bishop Haigazoun Najarian
Primate

First Christian Nation

The Armenian Church is one of the oldest in the Christian world. It is founded by two apostles St. Thadeus and St. Bartholomew. Christianity entered Armenia first from the south Syriac centers like Edessa and Nisibis and later from the West - Cappadocia.

Though there are records of Armenian bishops from the third century however Armenia is famous with ST. Gregory the Enlightener who in 301 AD converted the court to the Christian faith and king Trdat declared Christianity as the sole religion in Armenia. Thus Armenia became the first Christian country preceding the edict of Milan of Constantine in 312AD.

The Armenian Church next to the Holy Bible accepts the first three Ecumenical Councils, that of Nicea (325 AD) Constantinople (381 AD) and Ephesus (431 AD). It did not participate in the council of Chalcedon (451 AD) as the country was in war trying to defend their faith against the Zoroastrian Persians. The Armenian Church accepts the human and the divine nature in Christ, holding the view of St. Cyril of Alexandria that "One is the nature of the Word incarnate".

The real rupture happened during the reign of Justin and Justinian c 519 AD. Since then the Armenian church have evolved within the non Chalcedonian Churches known as the Oriental Orthodox Churches, they compose, The Armenian, The Coptic, The Ethiopian, The Syrian and the Indian Malabar Churches.

In 405 AD the Armenian monk Mashtots created the Armenian alphabet it followed with the translation of the Bible into Armenian first from Syriac and later this early translation was 'corrected' through a Greek copy of the Bible brought from Constantinople in 431 AD. This was followed by the Golden age of the Armenian literature.

The Armenian Church through the ages suffered persecutions under the Arabs, the Seljuks, the Mongol-Tatars, the Ottomans and the Iranians, but survived and preserved the unique identity of her culture and civilization.

The Diocese of the Armenian church of Australia and New Zealand is under the jurisdiction of the Patriarch-Catholicos of All Armenians, in Holy Etchmiadzin-Armenia. His Holiness Karekin II is the 132 pontiff since St. Gregory the Enlightener. There are more than fifty dioceses in his jurisdiction extending from Armenia, Russia, Europe, to the Americas and Australia.

The Diocese has three organized parishes (two in Sydney and one in Melbourne) and five mission parishes in Australia and New Zealand. This year the Diocese celebrates the 60th anniversary of the establishment of its first church in Sydney NSW. The incumbent Primate is the third in office since the establishment of the Diocese in 1968.

Holy Etchmiadzin Cathedral-Armenia

Bishop & printer: Voskan Yerevantsi and the Armenian Bible

The first printed Armenian Bible is 350 years old...

Amongst the pioneers of Armenian book printing Voskan Yerevantsi has played a significant role. Voskan was born in January 1614 in New Julfa (Isfahan, Iran). He was named Yerevantsi because of his parents being from Yerevan, who had moved to Persia as a result of deportation by Shah Abbas in 1605.

The main sources for Voskan's biography are the books printed by him, as well as the 57th Chapter of the History of Arakel Davrizhetsi (ca. 1590-1670) printed by Voskan in Amsterdam in 1669. This chapter was written by Voskan and ascribed to Davrizhetsi that is why it is written in the third person, as if narrating Voskan's biography is the author's name. The narration in the third person starts with the words "HE WAS AN ARMENIAN BY NATIONALITY..." written in capital letters, while the rest of the text is written in normal way. The use of such writing style in faraway Holland seems to emphasize further the origin of the Armenian typographer.

From childhood, he dreamed of entering the monastery and studying at the school founded by Khachatur Kesaratsi (1590-1646) in the All Saviour's Monastery in New Julfa. Bishop of New Julfa Kesaratsi, who had already taken an interest in printing and would later, set up the printing house in New Julfa, in 1638 printed the Psalter, the first book printed in Persia. At 15-year-old, Voskan was sent to St. Echmiadzin to continue his education. Here from the Latin preacher Paolo Piromalli Voskan learnt Latin translated a manual on Latin grammar. Piromalli also taught Voskan logic, philosophy, metaphysics, theology, geometry and astronomy. Receiving relevant knowledge, Voskan became one of the most advanced monks at the Holy See St. Echmiadzin. To continue his education, Voskan traveled to Lvov. In 1640 Voskan returned back to St. Echmiadzin to continue lecturing and theological activities. Before embarking on his mission in Amsterdam Voskan was the prelate of the Monastery of St. Sargis in Ushi (close to St. Echmiadzin). Voskan's vision was to continue educational and spiritual activities of Armenian Vardapets (archimandrites) amongst young generation initiated by Saint Mesrop Mashtots, to follow the lives of the 5th century translators.

The Armenian alphabet was developed in 405 by Mesrop Mashtots, who, using the 36 Armenian letters, in the 5th century translated the Bible into Armenian. The same alphabet, with 2 more letters added to it in the middle ages, is still in use today.

The letters of the Armenian alphabet were used also for mathematical calculations

For many centuries the **Armenian Language, Armenian Church and Armenian Manuscripts** have served as the 3 pillars to protect the nation's identity, to spread Wisdom and Instruction.

The Fourth pillar could be ascribed to **Printing**. Armenians were amongst the first who understood the importance of movable type of printing.

The first 5 books in the Armenian language were printed in Venice during 1512-1513, (60 years after Gutenberg's invention) and this was done by Hakob Meghapart (Jacob the sinful).

After 1512, during the following 300 years Armenian printing houses were established in different cities of the world: Venice, Pavia, Constantinople, Rome, Lvov, Milan, Paris, New Julfa, Amsterdam, Marcel, London, Berlin, St. Echmiadzin, Madras, St. Petersburg, Calcutta, Tiflis, Shushi, Jerusalem, Beirut, New York, Cairo, Aleppo, Baku, Varna, Tehran, Singapore: this is not a complete list of the places where Armenian books were printed.

Amsterdam has played a significant role in the history of the Armenian book printing: first printed Armenian Bible, first printed Armenian large map 2 hemispheres, first printed Armenian manual of the measures, weight, numbers and coins of the whole world, the first grammar of classical Eastern Armenian by Skroder and more.

In the second half of the 17th century an active and large Armenian community was already functioning in Amsterdam, with its church and school. In 1655 Catholicos of all Armenians Hakob Jughayeci, a scholar, bibliophile and a reformer pursued the idea of establishing a new printing house in Europe. To this end, as well as for realizing the printing of the Bible, he delegated his notary and secretary Deacon Matteos Tsareci to Europe to set up Armenian press and to publish the Bible in Armenian. After visiting Venice and Rome, he didn't find good masters who could satisfy to his requirements on cutting new Armenian typefaces. Disappointed Tsaretsi headed to Holland. This person is, in fact, the founding father of the first Armenian printing house in Amsterdam in 1660. On 27 November 1658, he drew up a contract with the leading punch cutter and type founder of that day, Christofell van Dijck /creator of Dutch typefaces to make 170 punches and 240 matrices for a 'Text Armenian' type, and 170 punches and 240 matrices for a smaller size, all for printing a Bible.

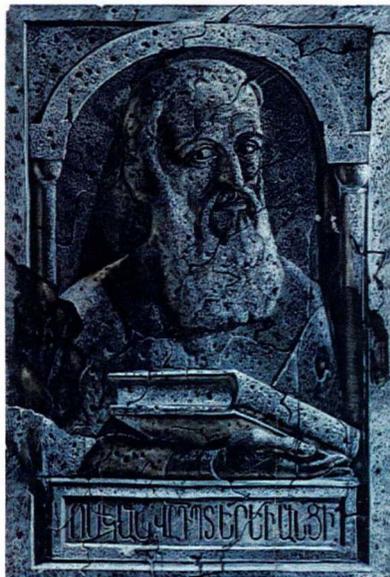
As a trial of the new type, Tsaretsi began printing Nerses Shnorhali's twelfth-century poem "Jesus the Son", in 1661. Unfortunately, he died on 1 February 1661 with only 24 sheets printed.

Voskan was delegated to Amsterdam to manage the Amsterdam 'St. Echmiadzin and St. Sargis' printing house.

Voskan Yerevantsi had left Echmiadzin for Amsterdam on 27 September 1662, stopping in Livorno and Rome to seek financial support for the production of the Bible. On 11 March 1666 Voskan could finally begin printing the Bible, which he completed on 13 October 1668: the first Bible ever printed in Armenian. Voskan worked on the text of his Bible, long before Tsaretsi set up the printing house. His principal source was the Sis Bible of 1295, commissioned by King Hetum II of Cilicia. Voskan brought this manuscript with him to Amsterdam. In part to make the text acceptable to Rome, he compared it with the Latin Vulgate and revised it accordingly.

The first publication of the Armenian Bible evokes admiration and amazement by its size, quality and art of printing, as well as the tremendous textual work undertaken.

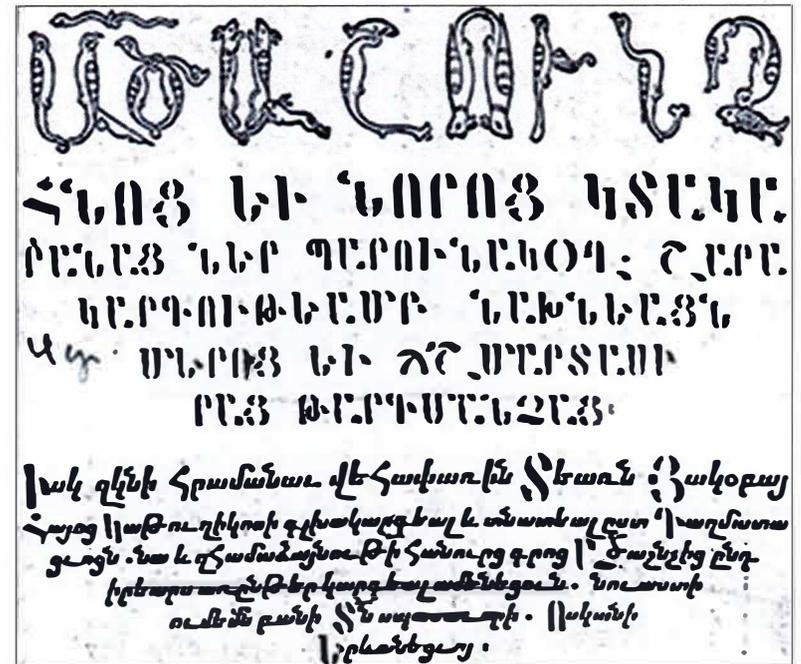
The Bible consists of 1470 pages in two columns. Size 21x26.5 cm. 162 images. Number of printed copies: ca. 5000. This at a period when the number of the manuscript bibles did not exceed the hundreds.

Bible's title page has rather large frame composed of four etchings. Two human figures representing the symbols of faith and hope are placed in the center of ornamental engravings on the right and the left.

Most of the woodcut illustrations used were made by the well-known Dutch wood-cut artist Christoffel van Sichem (ca. 1577-1658). He had cut them for the Bibles that Pieter Jacobsz Paets printed in Amsterdam from 1646 to 1657. Tsaretsi probably acquired them from Paet's estate with the Armenian Bible in mind.

The woodcut decorative initials in the traditional Armenian style called Trchnagir or Dzagagir, built up from stylized birds, may have been newly cut for the Amsterdam press, so some of the decorations that followed traditional Armenian styles.

Woodcut decorative initials for the Cover Page

The 162 engravings or the majority of them found in Voskan's Bible were obtained by Tsaretsi, since similar images were also found in Shnorhali's 'Jesus The Son'.

The majority of the engravings are copied from images of renowned European engravers. Sichem marked his own works with the initials CvS, while there are initials of other painters, AD in case of Albrecht Durer, HG for Hendrik Goltzius..

From the distance of 350 years, the first printed Armenian Bible still continues to admire and amaze the reader how it became possible to realize such a monumental publication in such short time.

Voskan's Bibles were shipped to Smyrna on the Aegean Sea and from there to the heartland of Armenia and then to Russia, Iran to India and beyond.

On February 14, 1674, in Marseille the Master of the Armenian printing closed his eyes forever. But his legacy continued on; future publications of the Bible were either reproductions or were strongly influenced by "Voskan's Bible". The Constantinople edition of 1705 mentions that it was reprinted from the blessed soul Voskan Vardapet's old copy, "similar and identical, no more no less" than the original. In the 1733 Venice edition Mxitar Sebastaci referring to Voskan's edition writes "Now the same on a superior quality paper... reprinted and produced". Likewise, the bibles of St. Petersburg and Calcutta-Serampore of 1817 editions were reprints of the Voskan Bible.

In a span of 25 years Voskan's publishing houses of St Ejmiadzin and St Sarkis in Amsterdam, Livorno and Marseille printed more than 40 books. From 1685-1718 Voskan's students founded publishing houses in Marseille, Livorno, Constantinople, Smyrna and Amsterdam. Further spreading literacy, the work started by Voskan.

Long after Voskan printers still mentioned his name with gratitude for the original of a psalmody published in Venice or the book of hours – Constantinople 1712.

The 17th century Armenia was divided between the Ottomans and the Safavids, it did not have a king or a prince, yet a visionary person like Catholicos Hakob Jughayetsi grasped the importance of the publication and turned the darkness into enlightenment.

The financial help came from Armenian merchants especially of New Julfa, who followed the advice of the Catholicos and invested heavily in this new and unknown enterprise being bankrupt sometimes but never giving up hope. Among those one can mention Voskan's brother Avetis Ghlijenci and his sister's son Soghomon. The benefactors of the Bible Stepanos, Teodoros and Petros from Jugha.

By summarizing the printing activity of Voskan Yerevantsi the Armenian historian Leo writes: "If in order to start a new endeavor one should offer a

sacrifice, then we can consider Voskan Yerevantsi as the greatest sacrifice that Armenians offered to the printing. Eight years of Voskan's life in Europe show the immense work that he managed to do for creating a systematic and permanent status for the printing houses. He was one of the publishers who had comparatively large outlook to publish books not only for the clergymen, but also for merchants and lay people'.

The history of the Armenian printing has many glorious pages. Printed books in Armenian are spread in hundreds of libraries and private collections all over the world. For this we should be thankful to all those dedicated persons, who started the book printing in Venice in 1512 and transformed this process into a perfect tool in Amsterdam, which during 500 years has served for the glorious ideas of: **Enlightenment** and **Education** for **Wisdom** and **Instruction**.

UNESCO supports Matenadaran

To celebrate 350th anniversary of Bible's first edition

In 2017 Matenadaran, the Institute of Ancient Manuscripts, with the support of UNESCO will organize a series of events to celebrate the 350th anniversary of the first edition of the Armenian Bible. The Director of Matenadaran Vahan Ter- Ghevondian told NEWS.am, that Matenadaran received that assistance at the end of 2016.

According to him, the publication of the Bible in Armenian is a remarkable event not only for Armenians but also worldwide. The celebration program has three components: exhibition of antique books, publication of the research dedicated to 350th anniversary of the Armenian print Bible, and a conference.

The main events will start in June and will last until the end of the year. The first Bible printed in Armenian was published in Amsterdam in 1666.

1668 by Voskan Yerevantsy. This is one of the best examples of the ancient books published in Armenian and one of the most valuable publications of the Bible in the world.

Հայ տպագրութեան սկիզբը կապուած է Յակոբ Մեղայարտի անունան հետ....

Ան Վենետիկի մէջ հիմնած է իր տպարանը, Վենետիկի Տոճերէն ձեռք բերած է Հայերէն գիրքեր տպագրելու թոյլտուութիւն, պատուիրած է հայ բոլորգիր և գլխագիր տառատեսակներ, զարդագրեր, պատկերներ, 24 վերնախորագրային զարդաձև շրջանակներ: Տպարանը գործած է 1512-1513 թուականներուն, տպագրուած են 5 գիրք՝ «Ուրբաթագիրք», «Պատարագատետր», «Աղոթարք», «Պարգատումար», «Տաղարան»: Յակոբ Մեղայարտի տպարանին նշանն է՝ Լատիններէն D. I. Z. A. տառերով: D. - Dei Servus, Աստուծոյ ծառայ, I. - Iakobus՝ Յակոբ, Z. - Zanni՝ Զաննի՝ Յովհաննէս (եան), A. - Armenius՝ Հայ:

Հայ երկրորդ տպագրիչն է Աբգար Թոխաթեցին, որ իր որդիին՝ Սուլթանշահի հետ Իտալիայի մէջ կը վերսկսի Հայերէն գիրքերու տպագրութեան: 1565ին Վենետիկի մէջ մեկ օրացոյց («Խառնափնթոր Տումար Գեղեցիկ և Պիտանի») և «Սաղմոսարան»ը տպագրելէ ետք ան տպարանը կը փոխադրէ Կոստանդնուպոլիս՝ Սուրբ Նիկողայոս եկեղեցի, սկիզբ դնելով տեղւոյն հայկական տպագրութեան, ուր կը տպէ 6 գիրք՝ «Փոքր Քերականութիւն», «Պարգատումար», «Ժամագիրք», «Տոնացոյց», «Տաղարան», «Մաշտոց»:

Աբգար Դայիր Թոխաթեցիի գործին շարունակողը կ'ըլլայ իր որդին՝ Սուլթանշահը, 1579 թուականին: Անոր յորդորով Գրիգոր XIII Հռոմի Պապը կարգադրութիւն կ'ընէ Հայերէն նոր տառեր ձուլել, որոնք կը դառնան Հայերէն ամենէն աւելի տարածուած տպագիր տառատեսակի՝ հասարակ բոլորգրի նախօրինակը: Ան կը համագործակցի Յովհաննէս Տերգնցիի հետ, որուն հետ Հռոմի մէջ 1584ին կը տպեն 2 Լատիններէն թարգմանուած գիրքերը, ապա կը մեկնի Վենետիկ, ուր դարձեալ Տերգնցիի հետ 1586-1587 թուականներուն կը տպագրէ «Սաղմոսարանը»:

16-րդ դարուն տպագրուած է 17 անուն Հայերէն գիրք, որոնցմէ 8ը՝ Վենետիկի մէջ, 6ը՝ Կ. Պոլսոյ, 3ը՝ Հռոմի մէջ:

17րդ դարու սկիզբները Վատիկանը սկսած էր աւելի մեծ հետաքրքրութիւն ցուցաբերել արևելեան ազգերու, ի միջի այլոց՝ Հայերու նկատմամբ, ջանալով Կաթոլիկ դաւանանքը տարածել Արևելքի երկիրներուն մէջ: Այդ նպատակով 1627ին Ուրբանոս Ը Պապը, Հռոմի մէջ կը հիմնէ յատուկ տպարան (Ուրբանեան), ուր 17րդ դարու ընթացքին կը տպուին շուրջ 30 անուն Հայերէն գիրքեր՝ ընդհանրապէս դաւանաբանական բնոյթի, նաև բառարաններ ու հայոց լեզուի ձեռնարկներ՝ այլազգի քարոզիչներուն հայոց լեզուին վարժեցնելու նպատակով:

Այս շրջանին հայկական տպարաններ կը հիմնադրուին Լվովի, Նոր Զուղայի և Լիվոռնոյի մէջ:

1636ին, խումբ մը Նոր Զուղայեցիներ, Խաչատուր Կեսարացիի առաջնորդութեամբ, որ 1620-1646 թուականներուն Նոր Զուղայի թեմի Առաջնորդն էր և Սուրբ Ամենափրկիչ վանքի վանահայրը, կը սկսին Հայերէն տառեր տպարաստել: Կեսարացիի մեկուկէս տարուան մէջ կը ստեղծէ տպատառեր, տպագրական մամուլ, ներկ և 1638ին, իր հիմնած տպարանին մէջ կը տպագրէ «Սաղմոսարան», ը 1641ին՝ «Խորհրդատետր»ը և «Հարանց վարք»ը, 1642ին՝ «Ժամագիրք»ը և այլ գիրքեր: Նոր Զուղայի տպարանը Միջին Արևելքի և Պարսկաստանի տարածաշրջանի առաջին տպարանն էր, իսկ Պարսկերէն առաջին գիրքը 192 տարի անց միայն այժմի տպագրուէր:

17րդ դարու երկրորդ կէսին առաւել եւս նշանաւոր էր Ամսթերտամի մէջ հիմնադրուած տպարանը՝ Մատթէոս Ծարեցիի ջանքերով: Ան Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսին յանձնարարութեամբ 1656 թուականին կը մեկնի Իտալիա, ապա Ամսթերտամ և տեղւոյն հայ գաղութի օժանդակութեամբ ձեռնամուխ կ'ըլլայ տպարանի ստեղծման: 1660ին ան կը սկսի տպագրել Ներսէս Շնորհալիի «Յիսուս Որդի» պոեման:

Հայ գրատպութեան և մշակոյթի սյաւմութեան մէջ անջնջելի հետք թողած մեծութիւններէն է Ռսկան Երևանցին: Ան, իր հետ ունենալով Յակոբ Դ Զուղայեցի կաթողիկոսին յանձնարարականը, 1662ին կը մեկնի Եւրոպա՝ «Աստուածաշունչ»-ը Հայերէն տպագրելու: Ան կը մեկնի Ամսթերտամ՝ 1664ի աշնան ստանձնելով Ամսթերտամի Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգիսի անուան տպարանի սնօրէնութիւնը և ձեռնարկելով Աստուածաշունչի տպագրութեան:

Նախ, 1666ին, ան կը սկսի 1464 էջերէ բաղկացած Հայերէն առաջին «Աստուածաշունչ» մատենի տպագրութեան, զայն աւարտելով 1668 թուականին 5.000 տպաքանակով, երբ ամբողջ Հայաստանի տարածքին հազիւ մի քանի հարիւր ձեռագիր Սուրբ գիրքեր կային: Այս տպարանին մէջ տպագրուած «Աստուածաշունչ»-ի բարձրորակ տպագրութիւնը արժանացած է Ֆրանսայի Լուդովիկոս XIV թագաւորի յատուկ ուշադրութեան ու հաւանութեան: **17-րդ դարուն տպագրուած է 165 անուն Հայերէն գիրք:**

18րդ դարը Հայ տպագրութեան համար դարձաւ ծաղկման շրջան: Հայերէն գիրքեր կը տպագրուին Կ.Պոլսոյ, Հռոմի, Վենետիկի, Թրիեստի, Ս. Փետրոսպոլի, Նոր Նախիջևանի, Աստրախանի, Մատրասի, Կալկաթայի, Էջմիածնի մէջ, որոնք միաժամանակ կը վերածուին Հայ մշակոյթի նշանաւոր կեդրոններու:

Տպագրութեան պատմութեան մէջ ակնառու էր Մխիթար Սեբաստացիի հաստատած տպարանի գործունէութիւնը: Մխիթար Սեբաստացի իր միաբանութեամբ կը հաստատուի Վենետիկի Ս. Ղազար կղզին: 1717 թուականէն ստպագրուած գիրքերէն նշանակալից են Մխիթար Սեբաստացիի (1733) եւ Զոհրապետի «Աստուածաշունչ»ը, Մ. Զամչեանի «Հայոց Պատմութիւնը» (1784-1786), «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» (1749-1769) եւ մանաւանդ «Բազմավէպ» ամսագիրը: Մխիթարեաններու միւս ճիւղը, 1773ին կը հաստատուի Իտալիոյ Թրիեստ քաղաքը:

1776ին կը հիմնեն իրենց տպարանը և 35 տարուան ընթացքին կը տպեն աւելի քան 70 անուն գիրք: 1810 թուականէն անոնք կը տեղափոխուին Վիեննա, կը հիմնեն տպարան և կը տպեն գիրքեր շուրջ 50 լեզուներով, այստեղ յիշատակելի է «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագիրը:

18րդ դարուն Կոստանդնուպոլսոյ Հայ տպագրիչներէն էր Թուրքիոյ արքունի տպարանաւետ Պօղոս Արապեանը, որ 70 տարի աշխատած էր որպէս տառաձուլիչ, տպագրիչ և հոշակաւոր դարձած էր Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Ան մեծարուած է «Հայագի Կիւթէնպերկ» պատուանունով: Ան իր հօր հետ կը բանայ «Յովհաննէսի եւ Պօղոսի» տպարանը, որը 1820 թուականէն կոչուած է Արապեան տպարան: Վրաց շէրակ թագաւորին հրաւերով կը մեկնի Թիֆլիս, ուր կը կահաւորէ արքունի տպարանը ու վրացերէն գիրքեր կը տպագրէ (1781-1783), օգնած է Էջմիածնի հայկական տպարանին կատարելագործման: Այդ տպարանին մէջ տպագրուած է Օսմանեան կայսրութեան առաջին պաշտօնաթերթը՝ «Թագվիմի Վեգային» և անոր Հայերէն տարբերակը՝ «Լրոյ Գիրք»: Անոր գործը շարունակող իր որդիները լոյս ընծայած են շուրջ 150 անուն բարձրորակ տպագրութեամբ Հայերէն գիրքերու:

18րդ դարու Հայ տպագրութեան ձեռքբերումը բուն Հայաստանի մէջ հիմնադրուած տպարանի գործունէութիւնն էր: Միմեռն Երևանցի կաթողիկոսը, 1771ին, Վաղարշապատի մէջ կը հիմնէ տպարան, իսկ 1776ին թուրքի գործարան: 1772 թուականին լոյս կը տեսնէ անոր «Չքօսարան Չոզեւոր» գրքոյկը, որը Հայաստանի հողին վրայ կատարուած անդրանիկ հրատարակութիւնն է: Հայաստանի առաջին տպարանի տպատառերը, տպագրական մամուլը, միւս պարագաները պատրաստուած էին հայաստանի մէջ:

Հնդկաստանի մէջ հայկական առաջին տպարանը կը հիմնեն նշանաւոր Շահամիրեանները Մատրասի մէջ 1772 թուականին: Այս տպարանին մէջ լոյս կը տեսնեն Հայ հասարակական մտքի զարգացման մէջ նշանակալից դեր կատարած գիրքեր, ինչպիսիք են Յակոբ Շահամիրեանի «Նոր Տետրակ»ը, որ կը կոչուի Յորդորակ (1772 թ.) և Շահամիր Շահամիրեանի «Որոզայթ Փառաց»ը (1773 թ.): Մատրասի մէջ, 1794ին Յարութիւն Շմալունեան կը տպէ «Ազդարար» առաջին Հայկական պարբերաթերթը:

1781 թուականին ռուսական կայսրութեան մէջ կը սկսի գործել հայկական առաջին տպարանը: Նոր Ջուղայեցի կրթեալ վաճառական Գրիգոր Խալդարեանցը Լոնտոնի մէջ պատրաստած Հայերէն տպատառերը կը բերէ Ս. Փեթերսպուրկ եւ կը տպէ Հայերէն Այբբենարան: Այս կ'ըլլայ Ռուսաստանի առաջին տպագիր Հայերէն գիրքը: Այս նախաձեռնութիւնը կը հովանաւորէ Ռուսաստանի Հայերու հոգևոր առաջնորդ, հասարակական, մշակութային ականատր գործիչ Յովսէփ Արղուիսեանը:

Յետագային, Յովսէփ Արղուիսեանը տպարանը կը տեղափոխէ նախ Նոր Նախիջևան, ապա՝ Աստրախան, կ'աշխատի մինչեւ 19-րդ դարու առաջին կէտը եւ ուր կը տպագրուին շուրջ 50 անուն Հայերէն գիրքեր:

1858ին, Թեոդոսիոյ մէջ, Յարութիւն Խալիպեանի ջանքերով կը հիմնուի տպարան:

1818ին Աւետարանական ընկերութեան միսիոներներ Շուշիի մէջ կը հիմնեն տպարան եւ լոյս կ'ընծայեն առաջին գիրքին՝ «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց» անունով: 1828ին, երբ Յարական կառավարութիւնը կ'արգիլէ անոնց գործունէութիւնը՝ տպարանը կ'անցնի Արցախի Հայոց թեմին: 1854էն սկսեալ, Շուշիի մէջ կը գործէ երկրորդ տպարանը իսկ երրորդը կը բացուի 1881ին: Շամախիի մէջ առաջին տպարանը կը հիմնուի 1848ին իսկ երկրորդը՝ 1856ին:

Այդ ժամանակաշրջանին հայկական տպագրութիւնը կը թափանցէ Հայաստանի այլ վայրեր. 1827ին Շուշի, 1858ին Վան, 1863ին Մուշ, 1876ին Ալեքսանդրապոլ, 1890 ին Նոր Պայագիտ, 1909ին Գորիս, ինչպէս նաև՝ Կարին, Խարբերդ, Գանձակ, Շատախ, Տիարպէթի, Երզնկա, Կարս, Ախալքալաք, Աշտարակ:

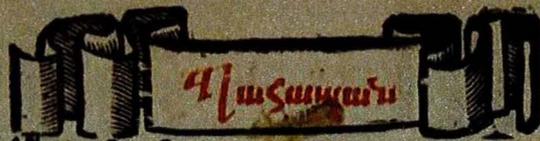
Երևանի մէջ 1875ին տպարան կը հիմնէ Զաքարիա Գեորգեանը (Յակոբեան), որուն կը միանայ գրող Էմին Տեր-Գրիգորեանը: 1876ին կը տպուի առաջին գիրքը՝ Աբգար Կիւլամիրեանի կազմած օրացոյցը:

Մինկափուրի մէջ Հայ տպագրութիւնը կը սկսի 19րդ դարու կիսուն «Արփի» և «Մասիս» տպարաններու հիմնադրումով: 1853ին կը տպագրուի «Միմոս կամ Բանք Զուարճարարք» գիրքը, 1847ին «Մինկափուր», 1849-1853ին «Ուսումնաստը» պարբերականները:

Որպէս ամփոփում, նշենք որ Հայ տպագրութեան պատմութեան ընթացքը եղած է բաւական դժուար, խոչընդոտներով լի, սակայն կարևորելով տպագրութեան գիւտի դերը հայ մշակոյթի պահպանման և զարգացման գործին մէջ՝ Հայ ժողովուրդը աշխարհի չորս դին լծուած է տպարաններ հիմնելու ամենէն դժուար գործին, նպաստելով հայ մշակոյթը, գիրն ու գրականութիւնը հետագայ սերունդներուն փոխանցելու կարևորագոյն գործին:

Woodcarvings from the pages of the first printed bible

տր անձ ճառայս քոզ :

Վ Ղաւմ . պատկանու լծե :

Էւյ անձանցայս
սեմ . թէ՛ ճանապարհ
այլ չիք քսի գրկիս :

անձաբանիք էրանիս :

Չեռագիրնի ճակատիս :

Վ յսէրսէրէմ սրտիս :

Եւ անմոռացի իմ ըրտիս :

Մարմնատունէ տր ունի :

Միտքմանս սբ քատանի :

Լիքտատեղի սբ սեղանի :

Ի սորձը պանսարատ պատու

բազի :

Վ Ղաւմ քսիտուն ըրտունէ լի :

A page from "Ourpatakirk" (The Book of Fridays), the first Armenian book published in Venice in 1512